

ЧЕРНІГІВСЬКІ КОЗАКИ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У кінці XVIII – на початку ХІХ століть переважну частину державних селян Малоросійської губернії складали козаки, які володіли своїми землями по праву особистої власності, що затвердилася за ними в період Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. і в повоєнний час [1]. Тоді козаки заселяли землі шляхом вільного займу. З розвитком феодалізації норми звичаєвого права поступово почали витіснятися з практики. Наказами 1739 р. та 1763 р. право вільно розпоряджатися спадковими козацькими землями обмежувалося. Козацькі землі почали розглядати як вотчинні. У наказі 1763 р. зазначалося: “Наказано, про непродаж козаками своїх земель, з яких вони службу відправляють, поступати обов’язково за положенням, якого 16 глави в 50 пункті надруковано: козакам своїх вотчинних земель нікому не продавати”. У 1783 р. був виданий Сенатський наказ, що забороняв вільний перехід з одного стану в інший, та наказ Військової Колегії про розформування українських козацьких полків. Замість них формувались десять регулярних карабінерних полків з малоросійських козаків, які утримувалися за рахунок зборів оброчних платежів. У грудні 1797 р. на чернігівських козаків було розповсюджено наказ від 6 жовтня 1795 р. про поставку рекрутів по три чоловіки від 500 ревільських душ. З часом обмеження відмінялися [2].

Під час правління Павла І українська судочинна система була частково реставрована, що посилювало претензії шукачів козацтва на основі Литовського статуту (як діючий кодекс був скасований в 1840-х рр.). Згідно з імперськими законами, існував статут, котрий обмежував розгляд такої справи, як визнання козацького статусу; у Литовському статуті таких положень не існувало. У липні 1803 р. Сенат підтвердив, що, згідно з місцевим законодавством, «шукачі козацтва» не підлягають під обмеження вищезгаданого статуту. Стривожений цим рішенням губернатор А.В. Куракін доповідав, що «целыми селениями поднялся (народ. – Авт.) на подачу просьбъ объ отысканіи казачества, и многие изъ нихъ вообразили, что подав просьбу, можно уже и не слушаться помещиков». Сенат відреагував негайно і видав щодо шукачів козацтва чіткі інструкції. За грудневим (1803 р.) указом право на реєстрацію розповсюджувалося лише на тих, хто міг підтвердити, що 1782 р. він був виборним козаком (підпомічників тепер вважали селянами) [3]. Таким чином, відновити козацький статус могли лише ті, хто втратив його з певних причин після скасування автономії. Це значно спростило процедуру й водночас зменшило кількість можливих претендентів. Тепер козаками мала можливість стати дуже обмежена кількість осіб, і практично доступ до козацького стану був закритий.

Хоча імперська влада вирішила питання належності до козацького стану, значніші труднощі вона мала з визначенням місця козаків в імперському устрої. Традиційно вони діяли як нерегулярні війська, що захищали порубіжні землі. Чернігівщина, однак, вже не була порубіжжям, а являла собою заселений і глибокий тил імперії. Отже, численні нерегулярні війська не відігравали тут значної ролі, а лише створювали сприятливі умови для соціальної напруги й неспокою. Інтеграція козаків у невійськову структуру гальмувалася через відсутність відповідної соціальної групи в самій імперії. Сільське населення країни майже повсюдно складалося із поміщиків, кріпаків або ж державних селян. Відхилення від цієї моделі створювало труднощі й непорозуміння і, наскільки це було можливим, його уникали. Єдиним дієвим заходом уряду для пом’якшення козацької проблеми стало заохочення виправданої часом еміграції [4] на порубіжні землі, де козаки могли здійснювати свою традиційну роль. За указом від 28 червня 1803 р. їм дозволялося переселятися на Південь та в інші малозаселені регіони [5, с. 714]. Спокушені обіцянками землі та «козацького способу життя» переселенці хлинули з Чернігівщини та інших регіонів України до Чорноморського козацького коша на Кубані. З 1803 по 1809 рр. загальна кількість чоловіків, що виїхали на Кубань, становила 22 206 осіб; між 1820–1825 рр. вона зросла до 25 620, а в 1845 – 1850 рр.

становила 8 500 чоловік. Враховуючи те, що до цієї статистики потрапляли лише дорослі чоловіки, еміграція першої половини XIX ст. була, напевне, набагато більшою – понад 100 тис. осіб. Проте це вирішило проблему лише наполовину. Якщо завдяки еміграції вдалося переселити найзавзятіших, незадоволених і охочих до землі козаків, то нічого не вдалося вдіяти з тією більшістю, що залишилася у Чернігівській і Полтавській губерніях [6, с. 529].

Малоросійські козаки відрізнялися від державних селян деякими правами: мали право володіти землею, займатись торгівлею і винокурінням, тримати найманих робітників і відбудувати військову повинність окремо від інших категорій селян. Козакам вдалося зберегти своє право на землеволодіння і необмежений продаж алкогольних напоїв [7]. З 1803 р. їм було дозволено вільно оперувати землями: закладати, передавати в спадок, дрібнити тощо. На думку уряду, зміцнення приватної власності на землю мало поліпшити економічне становище козаків, яке помітно погіршилося до цього часу, і послужити, привчаючи їх до родинної залежності, корінним тлумаченням необхідної в кожній державі громадянської покори. Козаки дуже активно почали використовувати цей дозвіл, що призвело до швидкого скорочення їх землеволодінь. Як і державні селяни, вони перебували під тим самим управлінням і так само розподіляли між собою громадські видатки. У лютому 1812 р. малоросійських козаків зрівняли у виконанні повинностей з державними селянами, які мешкали в одній із ними губернії [8, с. 91].

Після вторгнення Наполеона в Росію було поновлено 15 малоросійських козацьких полків, що значно покращило позиції козаків Чернігівщини. Оскільки вони постачали до війська людську силу та забезпечували утримання тих полків, їх звільнили від військового призову та різних податків. Із середини 1812 р. малоросійських козаків звільнили від сплати оброчних платежів, і вони протягом восьми років мали платити 3 крб. податків та оброк 2 крб. за право винокуріння. До козацьких повинностей продовжували належати: земські, на утримання доріг, натуральні та мирські. У 1816 р., після розпуску організованих у 1812 р. козацьких полків, малоросійських козаків з метою застереження їх незадоволення звільнили від рекрутчини і оброку 6 крб. Але це полегшення тривало недовго. З серпня 1818 р. малоросійських козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з грудня 1819 р. скасували звільнення від податків [9, с. 410]. У 1820 р. був поновлений оброчний оклад. Оброк встановлювався в розмірі 6 крб. на рік, без 2 крб. надбавок, що були обов'язкові для державних селян. Нарешті в 1824 р. козаків Чернігівщини прирівняли в окладі до державних селян. І до 1827 р. вони вносили оброчні платежі з надбавкою. Разом з тим козацькій громаді надали право замість поставки рекрутів вносити до державної скарбниці 2 тис. крб., а в 1827 р. малоросійським козакам було дозволено наймати замість себе до рекрутів бажаних [10].

Загалом у 1820-х рр. становище малоросійських козаків погіршилося ще більше, бо під сумнів почало ставитися їхнє право володіти землею. Попри сенатське підтвердження 1803 р., міністерство фінансів поставило питання про законність повного володіння козаками своєю землею. Справу передали до Державної ради, яка 14 квітня 1823 р. постановила, що козаки володіють землею на персональних засадах – подібно до шляхти, і що козацьке землеволодіння не має нічого спільного з володінням землею державними селянами. Проти цього рішення виступив міністр фінансів граф Дмитро Олександрович Гур'єв, який твердив, що козацькі землі – це звичайні спільні або державні землі. На доказ цього він посилався на прийняті раніше закони, що забороняли козакам продавати землі, і на той факт, що малоросійські козаки, як і державні селяни, повинні були сплачувати державі «оброк». Отже, твердив Гур'єв, міністерство фінансів повинно взяти козацькі землі під свій повний контроль. Зусилля міністра фінансів блокував поборник козацьких прав малоросійський генерал-губернатор князь Микола Григорович Рєпнін. У меморандумі Сенату він подав докладну історію козацьких прав і спростував усі закиди Гур'єва. Генерал-губернатор вказував, що козаки завжди володіли своєю землею і що оброк, який вони сплачували, був державним податком, а не рентою за користування державними землями. Рєпнін пояснював, що колишні заборони на продаж козацьких земель були запроваджені з метою запобігти зубожінню малоросійських козаків, особливо, коли до продажу земель їх змушувала старшина. Стверджуючи, що клас вільних господарів збагатить імперію, Рєпнін просив, аби усі обмеження на козацькі землеволодіння, переміщення та права на торгівлю й промислове виробництво були

скасовані. Через це в 1828 р. тимчасово було введено заборону продавати чи закладати землі, які перебували у володінні малоросійських козаків [11]. Польське повстання 1830 р. надало малоросійському генерал-губернатору можливість продемонструвати, що імперія все ще потребує військової вправності козаків. Коли кампанія проти поляків захлинулася, Рєпнін запропонував знову, як це вже було 1812 р., ввести в дію українських козаків. У меморандумі царю Миколі I генерал-губернатор посилався на неприязнь козаків до поляків, їх відданість цареві та імперії, їхні можливості зібратися, не гаючи часу. Імператор, якому набридла некомпетентність його штабу, віддав розпорядження про мобілізацію малоросійських козаків. Було сформовано вісім козацьких полків кінноти по 1200 осіб у кожному, а поміщиків зобов'язано оплатити їх озброєння [12, с. 108]. Однак, коли козаки підготувалися до виступу, польське повстання було розгромлене, і козацькі загони, в яких уже відпала потреба, розпустили. Засвідчивши лояльність малоросійських козаків і той факт, що вони ще можуть бути корисними, генерал-губернатор Рєпнін запропонував царю Миколі I, щоб козаків повернули до їхнього «колишнього військового статусу». Він підготував проект, за яким не тільки відновлювалися військові формування, але й дозволялася обмежена форма козацького самоврядування. У наступних листах до царя Рєпнін намагався здобути підтримку для свого проекту тим, що вихваляв козаків, які сторіччями служили за «віру, царя й Русь» [13, с. 128].

Микола I передав плани малоросійського генерал-губернатора у спеціальний комітет, який мав вивчити козацьку проблему. 13 квітня 1832 р. комітет оголосив, що «для блага Империи, сохраняющей целость и могущественное величие свое под благотворною сенью Самодержавия, не должны быть терпимы в оных отдельные части, или федеральные соединения провинций на особых правах» [14, с. 128]. Імперська влада повсякчас прагнула унітарної Росії. У 1831 р. вийшов наказ, який на майбутнє ніяких актів щодо продажу чи закладу козацьких земель ні дворянам, ні козакам, згідно з рішенням міністра фінансів, ні в якому разі здійснювати не дозволяв. Але через подальше погіршення економічного становища малоросійських козаків, зростання недоїмок та малу кількість землі уряд змушений був послабити обмеження в їх землеволодінні. Козаків Чернігівської губернії було зрівняно в правах з однодворцями. Їм було дозволено продавати землю представникам свого стану. А в подяку за службу вони були звільнені від оброку до підрахування кількості земель, якими володіли. Хоча відновлення козацької автономії було неможливе, цар Микола I, задоволений діями козаків, виявив бажання подарувати їм якісь привілеї. 25 червня 1832 р. він видав указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Землі навечно передавалися козакам та їхнім нащадкам. Це свідчило про те, що козаки мали право продавати своє майно тільки іншим козакам, однак їм дозволялося викуповувати маєтки у шляхти й різночинців і вже цю землю продавати кому завгодно. Указ гарантував збереження цілого ряду місцевих судових норм і козацьке право продажу спиртних напоїв. Податок, який накладався на козаків, приблизно дорівнював податковій від державних селян (за винятком земельної ренти), тоді як квота набору до війська становила п'ять чоловік від однієї тисячі, а служба обмежувалася 15 роками [15, с. 398].

Однак князь Рєпнін вважав ці заходи недостатніми і неодноразово звертався з проханнями про створення окремого департаменту з козацьких справ. Його зусилля не були даремними: 17 січня 1834 р. була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків (Главная хозяйственная контора для малороссийских казаков) [16, с. 46]. Вона займалася справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції. На місцевому рівні малоросійські козаки мали можливість навіть обирати деяких чиновників контори. Отже, передбачалося, що буде створений спеціальний чиновницький апарат, який захищатиме козаків від утисків з боку поміщиків і контрольованої ними місцевої адміністрації, але контора проіснувала недовго. Відразу після створення у 1837 р. міністерства державного майна (министерства государственных имуществ) малоросійських козаків перевели під його юрисдикцію. Під владою цього міністерства вони залишалися до 1860 рр. [17, с. 18].

У 1835 році приймається указ «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство», за бунчуковими та військовими товаришами були визнані дворянські права. Головна маса козацтва, не отримавши дворянських прав, створила окремий стан, який зайняв місце між дворянством і

селянством. Козаки зберегли певні привілеї, які були закріплені в Зводі законів Російської імперії. Головним їх завоюванням стало те, що вони залишалися особисто вільними. Публічно-правові обмеження не регламентувались так жорстко, як у інших категорій сільського населення. Але збереження визначених за малоросійськими козаками привілеїв не мало великого значення для визначення їх юридичного статусу як непривілейованого стану. З 1835 р. посилювалися санкції держави у відношенні до козаків-боржників із застосуванням продажу їх особистого майна, хліба, худоби, віддачі боржників до приватних власників “в роботи”, а також до рекрутів. Майнове зубожіння змусило частину малоросійських козаків йти в найми до поміщиків, виконувати на них різні повинності, відбувати панщину, але оскільки вони не були кріпаками, то мали можливість у будь-яку мить покинути пана. Ніщо не могло зупинити економічній занепад козаків: ні скупі поступки з боку Миколи I, ні перетрушування місцевої адміністрації. Він мав своє коріння у двох взаємозв’язаних проблемах: зростанні населення та занепаді козацьких господарств. Незважаючи на постійну еміграцію, козацьке населення Чернігівської й Полтавської губерній постійно збільшувалося. За даними перепису 1782 р., у Малоросійській губернії проживало 428442 козаки чоловічої статі. У 1819 р. у Малоросії мешкало 450365, у 1837 – 1839 рр. – 533778, у 1851 р. – 549198, у 1860 р. – 595989 козаків. В 1813 р. у Чернігівській губернії проживало 234090 державних селян, з яких 166 396 душ належали до малоросійських козаків. А вже в 1850 р. на Чернігівщині перебувало 199 168 козаків (29,52 % всього чоловічого населення губернії), державних селян загалом було 306 706 душ [18].

Під час переведення малоросійських козаків до міністерства державного майна наприкінці 30-х років податок з них становив 10 крб. 80 коп., з державних селян – 13 крб. Як стан, що платив подушне, козаки надавали державі рекрутів, а в кризових ситуаціях мали створювати спеціальні формування – козацькі полки. Землі козаків повинні були назавжди залишатися козацькими, тобто такими, що примушують власника до виконання певних обов’язків. Виняток становили тільки ті власники, землі яких перебували в черезпосмужному володінні. Щоб уникнути цього, дозволялося обмінювати козацькі землі на поміщицькі та різночинські за згодою казенної палати чи губернатора. Але й цей виняток, продиктований бажанням скоротити недоїмки, пізніше (1858 р.) був обмежений. Малоросійським козакам дозволялося продавати землі особам некозацького стану лише у випадку знищення черезпосмужного володіння, однак купча здійснювалась на таких умовах: коли ділянка козацької землі розташовувалась між землями власників з іншого стану; коли продавець мав у іншому місці необхідну для забезпечення як засобу існування його з сім’єю, так і сумлінної сплати податків і відправлення повинностей, землю в кількості п’яти десятин вигідної землі на сімейство, чи коли він мав можливість на гроші, які отримав від продажу, придбати собі землі, рівносильні тим, які продаються, чи коли ділянка, яка продається, незначна і має не більше трьох десятин. Подібні обмеження не лише звели до мінімуму можливість малоросійських козаків продавати спадкові землі, а також зберігали в недоторканості увесь земельний фонд. Землеволодіння не збільшувалися, тому козаки змушені були ділити свою землю на все менші й менші клаптики, багато з них залишалось взагалі без землі. В 1839 р., коли малоросійські козаки відійшли під юрисдикцію міністерства державного майна, безземельних було 39 тис. сімей (105 тис. козаків чоловічої статі) [19, с. 25]. Тільки козаки Чернігівської губернії в 1839-1859 рр. продали 4 000 десятин землі представникам свого стану. Деякі, отримавши свідоцтва для від’їзду на заробітки, подалися до панських маєтків або в найми до інших козаків, інші емігрували до Новоросії, киргизького степу, на Дон, Кавказ, Крим.

Зміна юрисдикції над козаками на користь міністерства державного майна мала проте один далекосяжний наслідок. Вона перекреслила всі питання особливого козацького статусу. Хоча малоросійські козаки зберігали всі привілеї, отримані 1832 і 1834 рр., вони залишалися під юрисдикцією установи, що займалася передусім державними селянами. Більше не приховувалось, що для імперської влади козаки були всього-на-всього групою державних селян. Це не було новиною, бо ще в 1802 р. проголошувалося в указі Сенату [20, с. 712]. Від часу скасування автономії до 1830-х рр. імперський уряд все ще вагався у виборі цілей і політики щодо козаків Малоросії. З одного боку, він прагнув зменшити кількість козаків й обернути їх на покірних державних селян. З іншого – існувала думка, що будь-яке подальше ослаблення

козацького стану буде передчасним, оскільки його «войовничий дух» могла ще в разі потреби використати імперія. Крім того, між центральною та місцевою адміністраціями з приводу козацької політики досить часто виникали суперечки. Місцева адміністрація, як правило, захищала залишки козацьких прав і просувала або підтримувала різноманітні проекти відновлення козацьких військових загонів. Центральна адміністрація зі свого боку часто мала наміри обмежити ці права і поводитися досить обережно, коли мова йшла про формування військових загонів малоросійських козаків.

З метою збільшення кількості землі на душу населення в 1839 році уряд вирішив розпочати переселення державних селян на вільні землі імперії. Відповідно до цього рішення протягом 1839 – 1859 рр. було переселено 15 тис. козаків та державних селян, в результаті чого уряд вивільнив 3362 десятини казенних земель та 3740 десятин козацьких. Спеціальним наказом від 1839 р. малоросійські козаки отримали дозвіл поступати до навчальних закладів на загальних умовах для людей податного стану, отримуючи при цьому від суспільства свідоцтва на звільнення. Козаки Чернігівської губернії користувалися юридично оформленим правом вільного винокуріння з платою податків. У 1842 р. вони почали платити щорічно 3 крб. подушного податку, 1 крб. за право винокуріння і 6 крб. так званих оброчних з ревізької душі. У судових громадянських справах козаки користувалися своїми судами, і тільки в 1843 р. на них були розповсюджені загальні правила судочинства Росії. Накази 1844, 1845 і 1859 рр., пояснюючи права малоросійських козаків, вже чітко проводили межу між землями спадковими і придбаними на основі царських наказів. Ці землі дозволялося продавати та передавати у спадок тільки рівним собі, а землі, придбані за кріпостями в інших станів, мали право вільного обігу в операціях з купівлі-продажу без будь-яких обмежень [21, с. 659].

Протягом першої половини XIX ст. поміщики домагалися від Сенату прийняття акта, який би зрівняв рядове козацтво з кріпаками. Тільки за 1854 р. у Чернігівській губернії відбулося 12 випадків захоплення поміщиками земель козаків, але останнім вдалося відстояти свої права та привілеї [22]. Вони перетворилися на стан вільних землевласників, які не мали ніяких особливих повинностей, крім загальних державних та земських. Землі їх переходили від батька до сина в спадок. Недоторканність козацької землі захищалася на рівні з угіддями казни, а відчуження з козацького стану обмежувалося 861 – 863 статтями IX тому статуту про майновий стан (вид. 1857 р.) і наказом урядового Сенату № 53622. Російський уряд мав право вимагати служби від козака лише в тому випадку, коли він володів земельною ділянкою. Тому частина малоросійських козаків, прагнучи звільнитися від військової служби, продавала свої землі поміщикам за «кружку горілки». Продовжуючи вважати себе вільними людьми, козаки майже не відрізнялися від державних селян – ні з точки зору адміністративного підпорядкування, ні своїм достатком. Із скасуванням панщини, внаслідок чого державні селяни отримали землю, ця ледь помітна відмінність ще більше згладилася. Таким чином, через 60 – 80 років після ліквідації Гетьманщини малоросійські козаки перетворилися у спеціальну групу державних селян й інтегрувалися в імперську соціальну структуру. У такому вигляді малоросійське козацтво як окремий стан проіснувало до 1917 року [23].

Джерела та література, примітки:

1. Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1993.
2. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. – К., 1998.
3. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3. – С. 106-110.
4. Полное собрание законов Российской империи I (ПСЗ I). – Т. 21. – № 15 724; Т. 22. – № 15 928. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. Лаппо-Данилевский А. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. – СПб., 1905.
5. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 462– 464.
6. Пиріг П.В. Переселенський рух на Чернігівщині в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 26 – 27. – С. 140 – 146.
7. Пиріг П.В. Чернігівщина і Слобожанщина: із історії зв'язків у середині XVII століття // Матеріали Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої

конференції. – Суми, 1994. – Частина I. – Історія. – С. 50-54. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 252 – 257.

5. ПСЗ. – № 20823. – 28 июня 1803 год – Т. 27. – С. 714.

6. Щербина Ф. Колонизация Кубанской области // Киевская старина.— 1883. – № 7. – С. 529 – 545.

7. Пиріг П.В. Торговля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С.9–19. Право на виробництво і продаж алкогольних напоїв було знову підтверджено 1791 і 1811 рр. Див.: ПСЗ. – № 16981. – 7 августа 1791 года – Т. 23. – С. 246–247; № 24832. – 26 октября 1811 год – Т. 31. – С. 880 – 881. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 163. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 23 – 31, 150 – 163.

8. Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Історичні Дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарстві державних селян Лівобережної України в 30-50 рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С. 91.

9. ПСЗ. – № 27505. – 25 августа 1818 года – Т. 36. – С. 410.

10. Вислобоков К.А. Собрание малороссийских прав, 1807 г. – К., 1993.

11. ПСЗ I. – Т.23. - № 17 393; Т.29. - № 22 615. Меморандум генерал-губернатора Репніна царю Миколі 1831 р. був опублікований: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Т. 1. – С. 176-191.

12. Павловский И. Малороссийские казачьи полки в борьбе с поляками в 1831 году. // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т. 7. – С. 108 – 114.

13. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... – С. 128.

14. Там же.

15. ПСЗ. – 2-е изд. – № 5458. – 25 июля 1832 года – Т. 7. – С. 398-402.

16. ПСЗ. – 2-е изд. – № 6727. – 17 января 1834 года – Т. 9. – С. 46-52.

17. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887. – Ч. 2. – СПб., 1888. – С. 18.

18. Відомості за 1782 р. знаходимо в Стороженка: Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... // КС.— 1897.— № 4.— С. 155. За 1819 р.— з доповідної записки генерал-губернатора Репніна: Краткая записка о малороссийских казаках.— С. 128. За 1837—1839 рр. див.: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837 — 1887.— Ч. 2.— С. 18. За 1851 і 1860 рр.— з: Материалы государственных имуществ.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 188-189. Центральний державний військово-історичний архів у м. Москва. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 2 243. – Арк. 2, 13, 35, 75, 91. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17.

19. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.— К., 1959.— С. 25.

20. ПСЗ.— № 20823.— 28 июня 1803 года — Т. 27.— С. 712-715.

21. Полное собрание законов Российской империи II. – Т. XVII. – № 12 – С. 659.

22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 553 – 556. О рассмотрении споров за землю между казаками и помещиками.

23. ПСЗ I. – Т. - № 24 999, № 25 3000. ПСЗ I. – Т. 13. - № 1 1189; - Т. 17. - № 12659; - Т. 25. № 18 676. ПСЗ I. – Т. 16. - № 11 926. ПСЗ I. – Т. 27. - № 20 823. ПСЗ II. – Т. 3. - № 2 447. ПСЗ II. – Т. 3. - № 4 371. ПСЗ II. – Т. 7. - № 5 457.

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: 1943-1953

(За матеріалами областей Північного Лівобережжя України)

Ставлення держави до людей, які потребують турботи і опіки, за будь-якої доби характеризує рівень її економічного розвитку і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У визначений період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни. Село в цьому відношенні потребувало ще більшої уваги, оскільки на